

-gAll EKİNİN SİBİRYA TATAR TÜRKÇESİNDEKİ KULLANIMI ÜZERİNE

*Ercan ALKAYA**

ÖZET

Tatar Türkçesinin üç büyük ağız grubundan biri olan ve Doğu grubu ağızları olarak adlandırılan Sibirya Tatar ağızları -gAll ekinin yaygınlığı ve çeşitli işlevleriyle kullanımı bakımından Tatar edebî diline göre zenginlik arz etmektedir. Günümüzde Tatar edebî dilinde kullanımı görülmeyen bu ek, Sibirya Tatar Türkçesinde Eski Türkçedeki işlevlerini de devam ettirerek başta isim-fiil (master), zarf-fiil, gereklilik çekimi olmak üzere çeşitli işlevleriyle yaygın olarak kullanılmaktadır.

Bu çalışmada -gAll ekinin kökeniyle ilgili görüşler değerlendirilmiş, ekin Sibirya Tatar ağızlarındaki kullanımı, varyantları ve işlevleri ortaya konulmuş, diğer lehçelerdeki durumu da göz önüne alınarak Sibirya Tatar Türkçesinin mevcut durumu ve konumuyla ilgili bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: -gAll eki, Sibirya Tatar Türkçesi, Eski Türkçe, Türk lehçeleri, zarf-fiil, isim-fiil

ON THE USE OF – gAll SUFFIX IN SIBERIAN-TATAR TURKISH

ABSTRACT

One of the greatest three dialect groups, Siberian Tatar dialects, named Eastern group dialects, include a widespread use of –gAll suffix and various functions when compared with Tatar literary language.

That suffix which has no usage in today's' Tatar literary language, is used widely with many functions such as infinitive, gerund and imperatives.

With this study, the opinions on -gAll suffix was evaluated, its usage, variants and functions in Siberian Tatar dialects were investigated and by taking its situation in other dialects into consideration, its present usage in Siberian Tatar Turkish was evaluated.

Key Words: -gAll suffix, Siberian Tatar Turkish, Old Turkish, Turkish dialects, gerund, infinitive

* Doç. Dr., Fırat Ü. Eğt. Fak. Türkçe Eğt. Böl. Öğretim Üyesi. El-mek: ealkaya16@gmail.com

-gAll eki Eski Türkçe döneminden itibaren dilimizde çeşitli işlevleriyle kullanımı görülen eklerdendir. İlk olarak Bilge Kağan, Kültigin ve Tonyukuk yazıtlarında görülen bu ek Eski Türkçede çeşitli işlevlerle kullanılmış ve daha sonraki dönemlerde de ekin kullanımına devam edilmiştir. Ekin tarihî dönemlerde ve günümüz Türk lehçelerindeki kullanımı çeşitlilik göstermektedir.

-gAll ekinin kökeni hakkında değişik görüşler mevcuttur. Ramstedt ve Kononov bu ekin istek eki -ga ile isimden isim yapma eki -lı'nın birleşmesinden (-ga+lı) meydana geldiğini söylemişlerdir. N. K. Dimitriyev ise bu ekin -gan+lı ekleriyle oluştuğunu belirtmiştir¹. Ekin daha çok -gan+lı yapısıyla oluştuğu kabul edilmiştir. -gan+lı yapısı ünsüz benzeşmesi sonucunda -gannı ve gallı şekillerini almış, daha sonra ikizleşen /n/, /l/ seslerinden biri düşerek -galı ve -ganı şekilleri meydana gelmiştir. Sibiryaya Tatar Türkçesinde -galı şeklinde görülen bu ekin Kırgız, Özbek gibi lehçelerde -gAnI şekilleri bulunmaktadır². P. İ. Kuznetsov ise, Türkçedeki ekleri bitişim teorisine göre ele aldığı makalesinde ekin kökenini kal- fiili ve -ı zarf-fiil ekinin birleşmesine (kal->galı>alı) dayandırmaktadır³.

Eski Türkçede ekin en çok görülen işlevi, asıl fiilin amacını, asıl fiildeki iş, oluş veya hareketin meydana geliş sebebinin bildirmektir: *yadağ yabız boltu tip al-galı kelti* BK D 32 “Türklerin piyadesi bozuldu deyip bizi tutsak almak için geldiler”; *(sıñ)ar süsi äbig barkıg yul-galı bardı, sıñar süsi süñüş-geli kelti* BK D 32 “(Onların) yarı ordusu (da bizimle) savaşmak için geldi”; *asın-galı tüşürtümüz* T 27 “Dağa tırmanmak için askerleri atlarından indirdik”⁴; *Kişi oğlu qop ölgeli törümüş* KT K10 “İnsanoğlu hep ölmek için türemiş”⁵.

-gAll ekinin Eski Türkçedeki bir diğer işlevi de asıl fiilin başlangıç noktasını ifade etmektir: *türk bodun kılın-galı türk kagan olor-galı şaıtun balıkka taloy ügüzke tegmiş yok ermiş* T 18 “Türk halkı yaratılalı, Türk hakani tahta oturalı Şantung ovası şehirlerine ve büyük denize kadar gittiği hiç olmamış”. A. von Gabain, daha sonraki metinlerde (Uygur dönemi) bu ekin “beri” anlamına sahip olduğunu ifade etmektedir: *yıllar aylar ärtgäli, ür kiç boltu* HtV 24 “yıllar aylar geçeli çok oldu”⁶.

yuyka ärkli topul-galı uçuz ärmüş, yinçge erklig üz-gäli uçuz T 13 “Yufka olanı delmek kolay imiş, ince olanı olanı kırmak kolay” örneğinde ise ekin mastar işleviyle kullanıldığı görülmektedir.

Eski Türkçenin Uygur döneminde -gAll eki, yeterli ifade eden birleşik fiil yapımında asıl fiilin üzerine gelerek u-, ve bol- fiilleriyle yeterli ifadesinde kullanılır: *umut bol-galı u-gaylar* “umut olabilecekler”; *yoldın ärtür-gäli u-mak* “yoldan geçirtebilecek”; *balıklı kuşlı uçguta batguta tapınçakia uç-kalı bat-galı bolurlar* HtY 3 r7 “balıklar ve kuşlar uçmakta ve (suya) dalmakta, isteklerine göre uçabilir ve dalabilirler”⁷; ... *tengri tengrisi burhanka et'özdeki yangılmak yakın bargalı umaz*. BT III 512-8 “... büyük Buda'ya vücuttaki hata yaklaşamaz”; *ol yolça barıp arıtı*

¹ F. Y. Yusupov, **Neliçniye Formı Glagola B Dialektax Tatarskogo Yazıka**, Kazan 1985, s. 251.

² Hülya Kasapoğlu Çengel, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2004, s. 314.

³ Petro İ. Kuznetsov, “Türkiye Türkçesi'nin Morfoetimolojisine Dair”, **TDAY-B 1995**, TDK Yay., Ankara 1997, s. 222.

⁴ Talat Tekin, **Orhon Türkçesi Grameri**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul 2003, s. 176.

⁵ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1991, s. 75

⁶ A. Von Gabain, **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., İstanbul 1988, s. 86.

⁷ A. Von Gabain, **age.**, s. 86.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

edatını almadan da kullanılmakta ve “-mAk için” anlamıyla işin hareketin amacını, sebebini bildirmektedir: *yolunda baş oynap can terkin/urup men kör-geli dildar körkin* GT 225, 113a-13¹⁶.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde bu ek ön sesi düşmüş olarak -Alli şekliyle görülür; yalnız biçiminin yanında, 15. yüzyıldan itibaren yazılan eserlerde +Dan ayrılma hali ekiyle birlikte kullanımından doğan -AldAn kalıplaşmış biçimleri ve “berü” edatıyla birlikte kullanımı görülür. Ekin -Alli biçiminin “berü” edatıyla kullanımı görülmez. İşlev bakımından zaman sınırlaması yapmaktadır: *ayrıl-ali yitmiş yıl olmuşdu/yitmiş yıldan sonra bulmuşdu* ŞHYZ-1413; *Yunus Hakka biliş-eli can u gönül viriş-eli/Şol Tapduga iriş-eli gizlü razum açar oldum* YE, 208-9; *men saña müştak boldum ol kocayı kör-elden berü* BH, 304-4; *tog-aldan bagrumı togradı gurbet/sızar tamar ciger kanı tamardan* YE, 263-3¹⁷.

Ek Çağatay Türkçesinde yaygın bir şekilde çeşitli işlevleriyle kullanılmıştır. Asıl hareketin başlama noktasını belirterek zaman sınırlaması yapar. Bu işlevinde ek yalnız başında kullanılırken seyrek olarak “beri” edatını da alır: *könlüm hazındır dilnevazım bar-galı* “Gönül okşayanım gideli beri gönlüm üzüntülüdür”; *men öl-geli köp boldı* “Ben öleli çok oldu”; *eşikiñ toprakda yer tap-kalı beri Geda tac-ı Efridun bile taht-ı Süleyman istemes* “Eşiğinin toprağında yer bulalı beri Gedaî, Feridun’un tâcı ile Süleyman’ın tahtını (bile) istemez”¹⁸.

Çağatay Türkçesinde amaç bildirmek için de kullanılmaktadır: *meni köydür-geli ol közi otluk köñülni taş eter, gamzeni çakmak*. “O yakıcı gözlü, beni yakmak için, gönlünü taş ve gamzesini çakmak yapar”.

Amaç, karar veya rağbet bildiren fiiller ile bu zarf-fiil, bazen esas fiilin dolaylı nesnesine işaret etmek için kullanılır: *bâde-i nâb iç-keli ‘azm eylese* “(o), katıksız şarap içmeye kalkışsa”; *çün tab’ mülâyim, bđlur đrgen-geli mâyil* “yaradılış nazik ise, öğrenmeye meyilli olur”.

Çağatay Türkçesi, 13.51.7(.9337 Tm.0319 Tc0 Tw(170-13i5213--a1.516-14.5ma)13.3u27.2(t)-15.6(m).884i) TJ/F8 1 Tf1.989 0 T

1. Maksat bildirir: *Seni kör-gönü keldim*. “Seni görmek için geldim”; *Şaardı kıldır-ganı ketiştı*. “Şehri gezmek için gittiler”.

2. “-All” anlamında zaman sınırlaması yapar: *Al bölüm başçısı bolup kel-geni okutuuçular cakşıraak iştey baştıadı*. “O, bölüm başkanı olalı beri öğretmenler daha iyi çalışmaya ba

Karaçay Balkar Türkçesinde -ğanlı, -genli, -hanlı şekilleriyle görülmektedir: al-**ğanlı** “alalı”, ayt-**hanlı** “söyleyli”, ber-**genli** “vereli”²⁷. Ek yalnız başına kullanıldığı gibi “beri” edatıyla da kullanılmakta ve “-All, -All beri” kalıbına uygun düşecek şekilde zaman sınırlaması yapmaktadır: *Men seni körme-genli ne qadar zaman ozdu.* “Ben, seni görmeyeli ne kadar zaman geçti.”²⁸; *Maryamni eri Azret a frontdan qayıtıp kel-genli eki ay çaqlı boladı.* “Meryem’in kocası Azret de cepheden dönüp geleli iki ay kadar oluyordu.”²⁹; *Birsi soldat a avtomatına qadalıp, kel-genli beri da eşikni saqlaydı.* “Askerin birisi de geldiğinden beri, tüfeğine dayanmış kapıyı koruyordu”³⁰.

Kumuk Türkçesi

Kumuk Türkçesinde ek -ğanlı/-genli biçimiyle görülür. Kullanımı yaygın olmayıp Türkiye Türkçesindeki “-All, -All beri” kalıbına uygun düşer. Asıl hareketin gerçekleşmesi anına kadar meydana gelen veya yapılan hareketi ve süresini göstererek zaman bakımından sınırlama yapar: *Yırçı Qazaq tuv-ğanlı bu yıl 150 yıl bite.* “Yırçı Kazak doğalı bu yıl 150 yıl oluyor”; *Moskvadan oxuq qayıt-ğanlı, ol şkoladan direktor bolup işlep tura.* “Moskova’dan okulunu bitirip döneli beri, o okulda müdür olarak çalışıyor”.

-A ve -gAnII zarf-fiil ekleri birlikte kullanıldığında hareketin aralıksız yapıldığını gösterir: *Biz bil-e bil-genli bir zat bolmağan.* “Biz bildik bileli bir şey olmamış”³¹.

Oğuz Grubu Türk Lehçelerindeki Görünümü

Ekin, Oğuz Grubu Türk Lehçelerinde Türkiye Türkçesi ve Türkmen Türkçesinde kullanımına rastlanmaktadır.

Türkiye Türkçesi

Türkiye Türkçesinde ön sesi düşmüş olarak -All şeklinde görülür. Temel işlevi zaman sınırlaması yapmaktır: *Fıkara, nişan yapı-alı evden çıkmıyormuş; Üniversiteyi bitir-eli on yıl olmuştı.* Ağızların etkisi ile yer yer konuşma dilinde ekin beri veya -dan beri edatı ile genişletilmiş kullanılışları da görülür: *Bu iş başla-y-alı beri çalışanların hevesi arttı; O uğursuz aramıza gir-eliden beri huzurumuz kaçtı gibi.*

Ek, kendisinden önce gelen ve şahıs ekleri de alabilen bir görülen geçmiş zaman kipi ile birlikte kullanılarak zaman bakımından pekiştirme yapar: *Amcanız ben bil-di-m bil-eli Bebek’te oturur.; Mektepten çık-tı-k çık-alı görüşmedik*³².

Türkmen Türkçesi

Günümüz Türkmen Türkçesinde ek, genellikle -alı/-eli biçimiyle “beri” edatını alarak kullanılır ve zaman sınırlaması işleviyle kullanılır³³. Türkmen Türkçesinde diğer lehçelerden farklı

²⁷ Ufuk Tavkul, “Karaçay-Malkar Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 998.

²⁸ Ercan Alkaya, **age.**, 2007, s. 412.

²⁹ Ercan Alkaya, **age.**, 2007, s. 279.

³⁰ Ercan Alkaya, **age.**, 2007, s. 205.

³¹ Çetin Pekacar, “Kumuk Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 998.

³² Zeynep Korkmaz, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay., Ankara 2003, s. 1009-1010

³³ 18-19. yüzyıl Türkmen destanlarında ve klasik şairlerin eserlerinde ekin başındaki ünsüzün korunarak -galı/-geli şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca günümüzden farklı olarak o dönem eserlerinde ek maksat, niyet işlevi de bildirmektedir: *Zeyt halipa gara geyip, yas*

uniñ bilimi mol, tepekkürü ötkür peylasop ikenliginimu kör-gili bolidu. “Nevaî'nin eserlerinden onun bilgisi çok, tefekkürü derin filozof olduğunu da görmek mümkün (görebiliriz)”⁴¹.

4. İşin, hareketin başladığını bildirir: *Mıhmanlar arqa arqıdın kel-gili turdi.* “Misafirler ardı ardına gelmeye başladı”, *Kasım yañaq çaq-qili başlıdi.* “Kasım ceviz kırmaya başladı”⁴².

5. “*tas qal-*”, “*tamasqal-*”, “*tas-tasqal-*”, “*kil-*” fillerinden biriyle birleşerek gerçekleşme ihtimali olan fakat gerçekleşmeyen hareketi, yani yaklaşma bildirir: *U yiqil-ğili tas qaldı.* “Düşmeye kıl payı kaldı”, (*Biz*) *qizirişip qal-ğili tamas qalduq. Men kelmi-gili tas-tas qaldım.* “Kavga etmemize kıl payı kaldı. Az kaldı gelemeyecektim”⁴³.

Güney Sibiry Türk Lehçelerindeki Görünümü

Ekin Altay, Hakas ve Tuva Türkçelerinde çeşitli işlevlerle kullanımına rastlanmaktadır.

Altay Türkçesi

Altay Türkçesinde ekin dudak uyumuna bağlı şekilleri de bulunur ve ek, -galı/-geli, -kalı/-keli; -golu/-gölü, -kolu/-kölü şekillerinde görülür. İşlev olarak Türkiye Türkçesindeki -All zarf-fiiline karşılık gelir ve “-dAn beri” ifadesiyle zaman bakımından sınırlama yapar: *Onoñ bu cerge kel-geli, köp lö bolzo, cirme cıldañ emeş le aşkan.* “Sonra bu yere geleli, çok çok olsa, yirmi yıldan biraz fazla (zaman) geçmiş⁴⁴; *Men añdı at-kalı, uday berdi.* “Ben geyiği avlayalı, çok zaman oldu”⁴⁵.

Hakas Türkçesi

Bu ek Hakas Türkçesinde -ğali/-geli, -hali/-keli; -ali/-eli şekillerinde görülür. -g (-ğ)’li şekiller tonlu ünsüzler, -k, -h’li şekiller tonsuz ünsüzler ile kullanılır. Ek, ünlülerden ve -ğ, -g, -ñ ünsüzlerinden sonra -ali/-eli şekline girmektedir: *oyla-ali* “koşalı”, *teñ-eli* “değeli”⁴⁶. İşlev olarak Türkiye Türkçesindeki -All zarf-fiiline karşılık gelir ve “-dAn beri” ifadesiyle zaman bakımından sınırlama yapar: *Min mında ügren-geli, ibge nanmadım.* “Ben burada okula başlayalı eve dönmedim”; *Olar, tanıs-hali, hada toğışhannar.* “Onlar tanışalı beri birlikte çalışmışlar”⁴⁷.

Tuva Türkçesi

Ek, Tuva Türkçesinde son ünlüsü genişlemiş olarak -gala/-gele, -kala/-kele; -ala/-ele şekilleriyle görülür. -g’li şekiller tonlu ünsüzler ve uzun ünlülerle, -k’li şekiller tonsuz ünsüzlerle kullanılır. Bu ekte iki ünlü arasında bulunan -g-’ler düştüğü için ünlülerden sonra -ala/-ele şeklinde gelir ve ünlü ikizleşmesi ortaya çıkar. Uzun ünlülerden sonra bu düşme görülmez: *huvaa-gala* “böleli”.

İşlev olarak Türkiye Türkçesindeki -All zarf-fiiline karşılık gelir ve “-dAn beri” ifadesiyle zaman bakımından sınırlama yapar: *Ugbam Kızıl bar-gala, beş honup tur.* “Ablam Kızıl’a gideli

⁴¹ Rıdvan Öztürk, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 1994, s. 109.

⁴² Sultan Mahmut Kaşgarlı, **Modern Uygur Türkçesi Grameri**, Orkun Yayınevi, İstanbul 1992, s. 200.

⁴³ Sultan Mahmut Kaşgarlı, **age.**, s. 204-205.

⁴⁴ Figen Güner Dilek, “Altay Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1067.

⁴⁵ E. R. Tenişev (Red.), **age.**, 1988, s. 479.

⁴⁶ Erdal Şahin, **Hakas Destanı Altın Çüs**, TDAV Yay., İstanbul 2007, s. 46.

⁴⁷ Ekrem Arıkoğlu, “Hakas Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1124.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

beş gün oldu”; *Hün aş-kala, eleen ür apardı*. “Güneş batalı çok oldu”; *Olar bo çerge kel-gele, iyi çıl bolgan*. “Onlar buraya geleli iki yıl oldu”⁴⁸.

En eski metinlerden itibaren kullanımını gördüğümüz -GAll ekinin tarihî ve çağdaş lehçelerdeki işlevlerini, yaygın şekillerinden başlayarak, şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Fiilin başlangıç noktasını ifade etmek, zaman sınırlaması yapmak (Göktürk, Uygur, Karahanlı, Kıpçak, Harezmi, Eski Anadolu, Çağatay, Kırgız, Karakalpak, Nogay, Karaçay-Balkar, Kumuk, Türkiye, Türkmen, Özbek, Uygur, Altay, Hakas, Tuva).

2. Fiilin amacını, asıl fiildeki iş, oluş veya hareketin meydana geliş sebebinin bildirmek (Göktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Kırgız, Kazak, Özbek, Kırgız).

3. Yaklaşma işleviyle birleşik fiiller oluşturması (Karahanlı, Çağatay, Yeni Uygur).

4. Gelecek zaman ifadesinde tasvirî fiile gelerek “-mek üzere olmak; -AcAk olmak” anlamıyla kullanılması (Uygur, Karahanlı, Kırgız).

5. Kimi yardımcı fiillerle birlikte yeterli ifadesi için kullanılması (Uygur, Yeni Uygur).

7. Hareketin aralıksız yapıldığını belirterek zaman bakımından pekiştirme yapması (Yeni Uygur, Türkiye).

6. Zarf-fiilin gösterdiği hareketle asıl fiilin gösterdiği hareketin aynı zaman kesitinde gerçekleştiğini göstermesi (Karahanlı).

8. İşin, hareketin başladığını bildirmesi (Yeni Uygur).

9. Mastar eki işleviyle isim-fiil olarak kullanılması (Göktürk).

Yukarıda da görüldüğü gibi ekin tarihî dönemlerden günümüze en yaygın olan işlevi, işin, hareketin başlangıç noktasını belirtmesi, zaman bakımından sınırlama yapmasıdır. Hatta kimi lehçelerde ekin bu işlevi “beri”, “berbetin” gibi edatlarla genişletilmiş ve işlev güçlendirilmiştir. Ekin “beri” edatıyla kullanılması ilk olarak Eski Anadolu ve Kıpçak Türkçeleriyle başlamış, Çağatay Türkçesiyle devam etmiştir. Günümüzde ise Karakalpak, Nogay, Karaçay-Balkar, Türkiye, Türkmen Türkçelerinde ek “beri” edatıyla birlikte kullanılmaktadır. Nogay Türkçesinde, ayrıca, “berbetin” edatıyla da aynı işlevle kullanılmaktadır.

Fiilin amacını, asıl fiildeki iş, oluş veya hareketin meydana geliş sebebinin bildirme işlevi tarihî lehçelerde daha yaygınken, zaman içerisinde azalmıştır. Karluk grubu lehçelerinde işlek olarak bu işlevi kullanılırken, Kıpçak grubu lehçelerinde kısmen devam etmiş, Oğuz ve Sibiryta grubu lehçelerinde ise ortadan kalkmıştır.

Yukarıdaki tabloya bakıldığında -GAll ekinin bugün çağdaş lehçelerden Yeni Uygur, Özbek ve Kırgız Türkçelerinde çeşitli işlevleriyle yaygın olarak kullanıldığına, diğer lehçelerde ise çok işlek olmasa da kullanımına rastlandığına şahit olunmaktadır.

Türkçenin ilk metinlerinde -gAll şeklinde gördüğümüz ek, ses yapısı bakımından tarihî lehçelerden çağdaş lehçelere kadar yapısını büyük ölçüde muhafaza ederken kimi lehçelerde bazı ses değişiklikleri de geçirmiştir. İlk olarak Oğuz sahasında Eski Anadolu Türkçesinde ekin ilk ünsüzü -g- düşerek -All şekli ortaya çıkmıştır. Oğuz grubunun çağdaş temsilcilerinden Türkiye ve Türkmen Türkçelerinde de aynı durum devam etmektedir. Yine ses olaylarına bağlı olarak ekin Hakas Türkçesinde -ali/eli; Tuva Türkçesinde de -ala/-ele biçimine de rastlanır. Yukarıda da belirtildiği gibi -GAll ekinin genellikle -gan+lı yapısıyla meydana geldiği kabul edilmektedir. -

⁴⁸ Ekrem Arıkoğlu, “Tuva Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1209.

gan+lı yapısı zaman içinde -gan+nı>gannı>ganı ve -gan+lı>gallı>galı şeklinde iki ayrı gelişme göstermiştir⁴⁹. Ek, -GANlı şekliyle bugün Nogay, Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde ekin yalnızca -n-‘li şekli (-GANlı, -GOnU) görülür. Özbek ve Yeni Uygur Türkçelerinde ise hem -n-‘li hem de -l-‘li şekiller birlikte (Özb. -GAll/-GANlı; Y. Uyg. -GIII/-GInI) kullanılır. Yeni Uygur Türkçesinde ekin -A ünlüsü daralarak -I’ya dönüşmüştür. Tuva Türkçesinde ekin ikinci ünlüsü -I’nın daralarak -A’ya dönüştüğü (-GAIA/-AIA) görülür. Kırgız ve Altay lehçelerinde dudak uyumuna bağlı olarak ekin yuvarlak şekilleri görülür. Belirtilen lehçelerin dışında ek gerek tarihi gerek çağdaş lehçelerde -GAll biçiminde kullanılmaktadır.

-GAll ekinin Sibirya Tatar Türkçesindeki Kullanımı

Tatar dil biliminde daha çok Batı Sibirya Tatarları olarak adlandırılan ve Batı Sibirya bölgesinde yaşayan Sibirya Tatar Türklerinin konuştuğu ağızlar, Kıpçak grubu Türk lehçelerinin günümüzdeki önemli kollarından birini oluşturan Tatar Türkçesinin üç önemli ağız grubundan birini oluşturmaktadır. Tatar Türkçesinin ağızları kendi arasında 1. Orta diyalekt, 2. Batı (Mişer) dialekti, 3. Doğu (Batı Sibirya) diyalekti olmak üzere başlıca üç ağız bölgesine ayrılır⁵⁰. Sibirya Tatarları 300 bine yaklaşan nüfuslarıyla bugün Batı Sibirya’nın Tümen, Baraba, Omsk gibi bölgelerinde oldukça büyük bir alanda dağınık olarak yaşamaktadırlar⁵¹. Sibirya Tatar ağızları da kendi içinde 1. Tobol-İrtiş Bölgesi ağızları (Tümen, Tobol, Saz yöresi, Tevriz ve Tara), 2. Baraba Ağızı, 3. Tom ağızı (Yevište-Çat, Kalmak) olmak üzere üçe ayrılmaktadır⁵².

Sibirya Tatarlarının yaşadığı alan, İdil-Ural bölgesinin doğusundan başlayarak daha doğuda Güney Sibirya lehçelerinin konuşulduğu bölgenin kuzeyine kadar uzanır. Dolayısıyla, Sibirya Tatarlarının yaşadığı coğrafyanın batısında İdil-Ural Türkleri (Tatarlar, Başkurtlar), batı, güney ve güneybatısında Kazak Türkleri, güney ve güneydoğusunda Güney Sibirya Türkleri (Altay, Hakas, Tuva Türkleri) bulunmaktadır. Bu coğrafyanın kuzeyinde ise Ruslar bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi, Sibirya Tatar Türkçesi, Tatar Türkçesinin bir ağız olmakla birlikte bulunduğu coğrafya itibarıyla Başkurt, Nogay, Kazak, Kırgız, Karakalpak gibi Kıpçak lehçeleri ve Tuva, Hakas, Altay gibi güney Sibirya lehçeleriyle coğrafi bir yakınlık içindedir. Özellikle Sibirya Tatar Türkçesinin Baraba ve Tom ağızları coğrafi olarak Güney Sibirya lehçelerine daha yakındır. Sibirya Tatar ağızları üzerine yaptığımız incelemelerde, Güney Sibirya Türk lehçeleriyle Sibirya Tatar ağızları arasında çeşitli benzerlikler olduğu görülmüştür. Baraba ve özellikle Tom bölgesi ağızı edebî dile yakın olmakla birlikte Kazak, Kırgız, Tuva, Hakas, Altay gibi Türk lehçelerinden etkilenmiştir.

-GAll eki Sibirya Tatar Türkçesi ağızlarında yaygın olarak çeşitli işlevleriyle kullanılmaktadır. Ek tarihî dönemlerdeki işlevlerini devam ettirirken, zaman içerisinde birtakım yeni kullanım alanları da bulmuştur. Ekin Sibirya Tatar Türkçesi ağızlarındaki kullanımları aşağıdaki gibidir.

1. İsim-fiil (Mastar) Olarak Kullanımı

İsim-fiil, fiil kök ve gövdelerinin karşıladıkları oluş, kılış ve durumları; şahıs ve zamana bağlı olmadan gösteren fiil isimleridir. İsim-fiiller fiildeki oluş, kılış ve durumların adlarını

⁴⁹ Rıdvan Öztürk, **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, TDK Yay., Ankara 1997, s. 232.

⁵⁰ L. T. Maxmutova (Red.), **Tatar Tālānān Dialektologik Süzlāgā**, Kazan 1969, s. 613.

⁵¹ Ercan Alkaya, **Sibirya Tatar Türkçesi**, Turkish Studies Yay., Ankara 2008, s. 29-32.

⁵² D. G. Tumaşeva, **Dialekti Sibirskix Tatar**, Kazan 1977; Ferit Yusupov, “Sábâr Tatarları”, **Miras**, Kazan 2003/12, s. 35-39.

bildiririler⁵³. Sibiryta Tatar Türkçesinde görülen isim-fiil ekleri -GAll, -IrgA, -U/-(I)w ve -mAk'tır. Bunlar içerisinde -GAll eki Sibiryta Tatar Türkçesinde asıl olarak kullanılan mastar ekidir. -IrgA eki ise Tobol-İrtiş ağzlarından Tevriş ağzında mastar eki olarak kullanılır.

Çağdaş Türk lehçelerinde mastar eki olarak kullanımı görülmeyen tarihî lehçelerden ise yalnızca Göktürk Türkçesinde seyrek olarak görülen ekin, Sibiryta Tatar Türkçesi ağzlarının tamamında mastar eki, isim-fiil eki olarak geniş bir kullanımı bulunmaktadır. Ek, bütün fiillere gelir ve fiil ismi yapar. Ek, ünlülerden ve tonlu ünsüzlerden sonra **-ğalı/-geli**, tonsuz ünsüzlerden sonra ise **-qalı/-keli** şeklinde görülür. Ayrıca, Saz yöresi ağzında **-xalı/-xeli** biçiminde de görülmektedir: al-ğalı "almak", aıtı-ğalı "avlamak", ulti-ğeli "öldürmek", sat-qalı "satmak", köt-keli "beklemek", yañart-xalı "yenilemek", yitirxeli "yitirmek".

-ğalı/-geli; -qalı/-keli; -xalı/-xeli ekinin olumsuz fiilin önüne getirilen olumsuzluk eki -mA ile yapılmaktadır: al-ma-ğalı "alma-", sıqta-ma-ğalı "ağlama-", pıl-me-geli "bil-me-", kür-me-geli "görme-". Olumsuzluk eki olarak -masqa/-meske şekli de kullanılır⁵⁴: Pabay **kittkeli** iteti, pala **puşatmasqa** iteti. (DST, 85) "İhtiyar gitmek istiyor, çocuk bırakmak istemiyordu".

Örnek cümleler:

Kişi artınnan köl sip-keli yaramaytı. (SDM, 65) "Kişinin arkasından kül serpmek iyi değildir."

Pay kür-geli tleti. (ETD, 200) "Bey görmek istedi".

Polar qaytqaç pır pala sıqta-ğalı kirişti. (SDM, 130) "Bunlar dönünce bir çocuk ağlamaya başladı".

Qoyaş qunğalaqta küm-geli yaramıy. (BST, 179) "Güneş batarken ölü gömmek iyi değildir".

Töşnö kim kireg aña eyt-keli yaramas, yamañña eytseñ yaman eytedi. (SDM, 91) "Gördüğün düşü herkese anlatmak iyi değildir, kötüye anlatsan kötü yorumlar".

Kön qunğansın, sow iñ-keli yaramayt. (ZGTİY, 71) "Güneş battıktan sonra, suya gitmek iyi değildir".

2. Zarf-fiil Olarak Kullanımı

Sibiryta Tatar Türkçesinde Eski Türkçedeki işleviyle kullanılan bir zarf-fiil ekidir, en yaygın anlamı "-mek için" olup⁵⁵, en çok görülen işlevi fiilin amacını belirtmektir. Eski Türkçede *yadağ yabız bolıtı algalı kelti* "(Oğuzlar) Türklerin piyadesi bozuldu deyip (bizi tutsak) almak için geldiler"⁵⁶; *Kişi oğlı qop ölgeli törümiş* KT K10 "İnsanoğlu hep ölmek için türemiş"⁵⁷ örneklerindeki işlev Sibiryta Tatar Türkçesinde de devam etmektedir. Bu zarf-fiil eki, ek başındaki

⁵³ Zeynep Korkmaz, *age.*, 2003, s. 864.

⁵⁴ D. G. Tumaşeva, *age.*, 1977, s. 85.

⁵⁵ A. Von Gabain, "Eski Türkçe", **Tarihî Türk Şiveleri** (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara 1998, s. 53.

⁵⁶ Talat Tekin, *age.*, 2003, s. 176.

⁵⁷ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1991, s. 75

/ğ, g, k, q/ ünsüzünün korunduğu -ğalı/-gelı; -qalı/-kelı şekliyle daha çok Kıpçak grubu Türk lehçelerinde kullanılmaktadır⁵⁸. Sibiryâ Tatar Türkçesinde de aynı şekil ve işlevle kullanılmaktadır.

Ek, ünlü ve ünsüz uyumuna bağlı olarak ünlülerden ve tonlu ünlülerden sonra **-ğalı/-gelı**; tonsuz ünsüzlerden sonra ise **-qalı/-kelı** biçiminde görülür. Saz yöresi ağzında ekin başında bulunan /q, k/ ünsüzü sızıcılaşarak **-xalı/-xelı** biçiminde kullanımı ortaya çıkar.

Ekin işlevi:

1. İşin, hareketin maksadını, sebebini bildirir.

Gilıntsek **utrğalı** röqset suraytı. (SDM, 17) “Yeni gelin oturmak için izin ister”.

Temir-alıp Taw-alıpmı-da yerge urdı, qılıtsın aldı anı **pawaslağalı**. (YBT, 71) “Temir Alp, Tav Alp’ı da yere yapıştırdı ve onu boğazlamak için kılıcını eline aldı”.

Öyrengeı tırışapıs. (SDM, 137) “Öğrenmeye çalışıyoruz”.

Şunnan soğ ineleriniñ qatımın **uğıtqalı** quy suymaqçı pulğannar. (ETD, 198) “Ondan sonra annelerine hatim indirmek amacıyla koyun kesmek istemişler”.

Pıske pitonman sıw yörtöp ultırınğ **ıts-kelı**. (ETD, 202) “Bize içmek için bidonla su getirin”.

Gönnerten pır gönnö ağalı-ıniler külx’e balıx aıtı-ğalı kitetler. (ZGTİY, 153) “Günlerden bir gün ağabeyli kardeşli göle balık tutmaya gidiyorlar”.

Tsey **ıtskelı** gepleştik. (ETD, 202) “Çay içelim diye konuştuk”.

Pısnı alf **x’itx’eli** x’ilgen. (ZGTİY, 77) “Bizi alıp gitmek için gelmiş”.

Ul öyöne qaytat ta ollo qasanta sow **qaynatxalı** utsat. (ZGTİY, 154) “O, evine dönüyor ve büyük kazanda su kaynatmaya girişiyor”.

STT’de -gAll ekinin sebep, amaç işlevi “için, amacıyla” anlamına gelen “pula” edatıyla pekiştirilmiştir.

Uyna-ğalı **pula** uramqa tsığıp kitıptı. (ETD, 166) “Oynamak için sokağa çıkıp gitmiş”.

Uqı-ğalı **pula** avıltan kitıptı. (ETD, 166) “Okumak için köyden gitmiş”.

2. Hareketin başlangıç noktasını bildirir:

Anı yeyew **eytegeı** Sıbirge/Ol yırılıydı. (SDM, 99) “Onu yaya olarak Sibiryâ’ya alıp götürürelı, şarkı söylüyor”.

Seyrek olarak *pirli* “beri” edatıyla da aynı işlevle kullanılır:

Min kil-geı **pirli**, kön te yamğır yawatı. (GTD, 39) “Ben geleli beri, her gün yağmur yağıyor”.

⁵⁸ E. R. Tenışev (Red.), **age.**, 1988, s. 478.

Min parğalı **pirli**, evem awırtı. (GTD, 38) “Ben gideli beri, ninem hasta”.

3. İstek Kipinin İfadesinde Kullanımı

Sibiryaya Tatar Türkçesinde istek kipi **-ğaltı/-gelti** ekiyle de yapılır. Baraba Tatar Türkçesinde görülen bu kipin çekiminde iyelik kökenli şahıs ekleri kullanılır. Tumaşeva, ğaltı/-gelti ekinin -ğalı/-geli zarf fiil ekiyle tur- fiilinin kalıplaşmasından oluştuğunu belirtmektedir⁵⁹. -ğalı tur->-ğaltı. alğaltım (<al-ğalı tur-ur men) “almak istiyorum; kilgelti (>kel-geli turur) “gelmek istiyor”.

kil-gelti-m, kil-gelti-ñ, kil-gelti, kil-gelti-k, kil-gelti-nis, kil-gelti(ler); al-ğaltı-m, al-ğaltı-ñ, al-ğaltı, al-ğaltı-q, al-ğaltı-ñıs, al-ğaltı(lar)⁶⁰ .

İşlevi

Konuşan kişinin herhangi bir iş veya hareketle ilgili dileğini ve niyetini bildirir:

Kiriñ aş **utışğaltım**. (YST, 73) “Gelin yemeği koyacağım”.

Paşınnan **söylegeltim**. (YST, 73) “Baştan söylemek istiyorum”.

Pı şelimni siksen sumğa satğaltım. (İTG, 237) “Bu şalımını seksen soma satmak istiyorum”.

Min pabaña aş **pişirgeltim**. (İTG, 237) “Ben dedene yemek pişirmek istiyorum”.

Yırlağaltıq, orkestr kilmey yatı. (DST, 214) “Orkestra gelmiyor, şarkı söylemek istiyoruz”.

Ul miniñ almaq pitseni **alğaltı** ğuy. (YST, 73) “O, benim almak istediğim kızını almak istiyor ya”.

Qeliyeni **alğaltım**, tuylap, kişi çağırıp almaq kerek, titi. (YST, 73) “Aliye’yi almak istiyorum, ama düğün yapıp insanları çağırarak gerek, dedi”.

Ul baynı nimeslegeltiñ? (DST, 215) “O beyi ne yapmayı düşünüyorsun?”.

Qeris inikeş quras puwaslaptı, piş anı yegeli **parğaltıq**. (YST, 73) “Kardeşim Haris horoz kesmiş, biz onu yemeye gideceğiz”.

-GAll ekinin “pul-/pol-”, “it-” ve “utır-/otur-” fiilleriyle birlikte kullanılması:

Sibiryaya Tatar Türkçesinde “-ğalı/-geli tur-”dan eklenen ğaltı/-gelti şeklinin dışında fiilin üzerine getirilen “-ğalı/-geli; -qalı/-keli pul-/pol-”, “-ğalı/-geli; -qalı/-keli it-” ve “-ğalı/-geli; -qalı/-keli utır-/otur-” yapısıyla da istek, dilek, niyet ifadesi karşılanmaktadır:

-ğalı/-geli; -qalı/-keli it- pul-/pol-:

Polar tuy yasa-ğalı **pulatılar**. (ETD, 187) “Bunlar, düğün yapmak isterler”.

Yılanı oşlaf qartxa yitir-**xeli Bulat**. (ZGTİY, 153) “Yılanı tutup ihtiyara yedirmek ister”.

⁵⁹ D. G. Tumaşeva, **age.**, 1977, s. 215.

⁶⁰ D. G. Tumaşeva, **age.**, 1968, s. 73.

Qısnı qaçırıp kitemek tór tıp, yigitni öytir-**geli polatılar**. (YBT, 96) “Kızı qaçırıp gidecek diye delikanlıyı öldürmeyi düşünürler”.

Sur qısı upiserni yaratqan, aña parğalı vulğan, igıtsı ğısı pır vay yığıtın yaratqan em şuğa par-**ğalı pulğan**. (ETD, 186) “Büyük kıızı subayı sevmiş, onunla evlenmiş; ikinci kıızı zengin bir delikanlıyı sevmiş ve onunla evlenmiş”.

Pılar ağası men çiratlap saqla-**ğalı pulğannar**. (CTD, 96) “Bunlar ağabeyiyle birlikte sırayla korumuşlar”.

-ğalı/-gelı; -qalı/-kelı it:

Pı öyte yoqla-**ğalı itesısme?** (İTG, 250) “Bu evde uyumak istiyor musunuz?”.

Pallar bilen Mıyılğa bar-**ğalı itebıs**. (İTG, 250) “Çocuklarla Mıyıl’a gitmek istiyoruz”.

Torağa par-**ğalı item**. (KST, 36) “Şehire gitmek niyetindeyim”.

İlgiser püğın kit-**kelı itemi?** (İTG, 250) “İlgiser bugün gitmek istiyor mu?”.

Alar sıyırlarnı satıp, yağanı al-**ğalı itetiler**. (KST, 36) “Onlar ineklerini satıp yenisini almak istiyorlar”.

Pabay kit-**kelı iteti**, pala **puşatmasqa iteti**. (KST, 35) “Dede gitmek istiyor, çocuk göndermemek için uğraşiyor”.

Mıne palam par, ul **altırğalı iter** pırewnı, min **altırğalı iterım** pırewnı. (DST, 85) “İşte benim oğlum var. O birini almak istiyor, ben bir başkasını aldırmaq istiyorum”.

-qalı/-kelı utır-/otur-:

Qısnı qunaqqa qayt-**qalı utırır**. (İTG, 250) “Kızım misafirliğe gelmek istiyor”.

Yañı ışkul tös-**kelı utırırılar**. (İTG, 250) “Yeni okul yapmak istiyorlar”.

Sin kit-**kelı otırıq**. (İTG, 250) “Sen gitmek istiyorsun”.

Yılqını qarap tormasan, çığıp **kitkelı otur**. (İTG, 250) “Ata bakmazsan, çıkıp gitmek ister”.

4. Gereklilik Kipinin İfadesinde Kullanımı

STT’de gereklilik ifadesi, fiil ismi olarak kullanılan “-ğalı/gelı; -qalı/-kelı”, “-(U)w”, “-maq/-mek” ve “-ırğa/-ırge” eklerine “kerek/tiyış” kelimelerinin getirilmesiyle dört şekilde yapılır*.

Sibirya Tatar Tükçesinde en yaygın gereklilik kipi -ğalı/gelı; -qalı/-kelı ekinin üzerine kerek ve tiyış kelimelerinin getirilmesiyle yapılır. -ğalı/gelı; -qalı/-kelı eki Sibirya Tatar Tükçesinde en çok kullanılan mastar ekidir. Bu kip, tespit ettiğimiz örneklerde genellikle 3.

* Adı geçen dört ekin dışında Tümen ağzında bir örnekte **-melâ kirek** şeklinde iki gereklilik yapan unsurun bir arada kullanılmasıyla oluşturulan gereklilik şekli tespit edilmiştir: Anı qul men çışmeytâ. Tâş men **çışmelâ kirek** iken. (BST, 78) “Onu el ile çözmüyorlar. Dişle çözmek gerekirmiş”.

şahıslarla kullanılmıştır. Yalnız; *Sin suğa parğalı tiyışsıñ*, - tip mınıman suğışıp kitıptı. (53-14/ETD, 205) “Suya sen gitmelisin, diye bununla kavga etmiş.” örneğinden hareketle şahıs eki “kerek” ve “tiyış” kelimelerinin sonuna gelmektedir, denilebilir. Buna dayanarak şahıslara göre şöyle bir çekim örneği verilebilir:

min al-ğalı kerekmın/tiyışmın, sin al-ğalı kereksın/tiyışsın, ul al-ğalı kerek/tiyış, pıs al-ğalı kerekpıs/tiyışpıs, sıs al-ğalı kereksıs/tiyışsıs, alar al-ğalı kerek/tiyış

Olumsuz şekli iki şekilde görülmektedir. Birincisinde -gelı kerek/tiyış kalıbının sonuna tüğıl “değil” getirilerek; ikincisinde ise fiille -gelı eki arasına olumsuzluk eki getirilerek yapılmıştır:

Kilıp kırgeç kilinnıñ paşına matur yawlıq peyledık, nikaxlanğaç yalanbaş **yörgelı tiyış** tüğıl. (SDM, 84) “Gelin gelince başına güzel bir örtü bağladık, nikâhlanınca baş açık gezmesi lazım (doğru) değil”.

Möndew kişini **öyfirmegeli kerek**. (YBT, 120) “Böyle bir kişiyi öldürmemek gerek”.

İşlevi

1. İş veya hareketin gerçekleşmesi veya gerçekleşmemesinin gerekli olduğunu bildirir:

Gilıntsekke niğe taraq apar-ğalı **gerex**, kütsip parğanta. (SDM, 17) “Gelin götürülürken, geline nikâh tarağı götürmek gerek”.

Anta parma-ğalı kerek, anta geyiplı pulasın. (NFG, 250) “Oraya gitmemek gerek, suçlu duruma düşersin”.

Sıske pırer aşagıtay nerse pişir-**gelı** gerek. (NFG, 43) “Size yiyecek bir şeyler pişirmek lazım”.

Tsatırğa utırğats kür-**gelı** gerek quy. (SDM, 26) “Çadıra girince tabi görmek gerek”.

Pras bulsa ta uğı-ğalı **gerex**. (ZGTİY, 77) “Az da olsa okumak gerek”.

Parf kilmegentsı yox, parf kil-**gelı** **gerex**. (NFG, 172) “Gidip gelmeyince olmaz, gidip gelmek gerek”.

Awılta awırsılıx wulsa aañ süx’kişin yañart-**xalı** gerex’ (ZGTİY, 157) “Köyde bir ağırlık (felaket) olsa onun kabrini onarmak gerek”.

Pitseler turasınıtı ta şalay eyt-**kelı** **gerek**. (ETD, 150) “Kadınlar hakkında da böyle demek lazım”.

Kil-**gelı** **tiyış**. (ETD, 151) “Gelmelidir”.

Erkim üşinikın kine sal-ğalı **tiyış**. (SDM, 64) “Herkes yalnız kendisinininkini koymalıdır”.

Planı waqıtında üte-**gelı** **téyış** tip uyl’ayım. (DST, 84) “Planı zamanında yerine getirmeli diye düşünüyorum”.

Turkish Studies

Qıs yıñkesi öts kön qun-ğalı tıyış. (BST, 22) “Kızın yengesinin üç gün kalması gerekir”.

Eger te kim awısın atsa, şul suğa par-ğalı tıyış igen. (ETD, 205) “Tembelliklerinden ağızlarını kapatmışlar. Eğer kim ağzını açarsa, onun suya gitmesi gerekiyormuş”.

-ğalı/-gelı eki bazen kerek/tıyış gibi kelimeleri almadan da doğrudan gereklilik ifadesini karşılayabilmektedir:

Yaman töş kürsen, töş tön buğı tip **eytkelı** te yaqşığa üşin **yurağalı**. (SDM, 91) “Kötü düş görsen, düş gecenin pasıdır demeli ve iyiye yormalısın”.

On kişi öylgen. İkinçisi atqanda otıs kişi öylgen. İndi nıme qılın-ğalı dép oyly başlağannar. (YBT, 120) “On kişi ölmüş. İkinci atışta otuz kişi ölmüş. Şimdi ne yapmalıyız diye düşünmeye başlamışlar”.

Utır-ğalı tügıl. (ETD, 151) “Oturmak gerekmiyor”.

Östelge kitişip salğalı ta yöğöröp tsıq-qalı (KST, 36) “Masaya getirip koymak veya çıkıp gitmek gerek”.

Yukarıda kullanımı görülen gereklilik kipinin hikâyesi -ĞAII kerek/GAII tıyış kalıbının üzerine it(i) kelimesi getirilerek yapılmaktadır.

Sısx'e pitiyo alf **kılxelı kerex' it**, seyıl sow Buyların töşörx'elı. (ZGTİY, 69) “İrmak boylarını güzelce çekmek için, kamera getirmeniz gerekiyordu”.

Mınta bır manit **pulğalı tıyış itı**. (DST, 211) “Burada bir bozuk/madeni para olmalıydı”.

Ülmesinte kertıtskege suğıp qal-ğalı iyı. (NFG, 62) “Ölmeden fotoğrafını çekmek lazımdı”.

5. Cümlede nesne göreviyle kullanılması

Sibirya Tatar Türkçesinde -GAII eki kimi zaman herhangi bir ek almadan cümlenin nesnesini karşılamakta, esas fiilin dolaylı nesnesine işaret etmektedir:

Sarayı pulğats, intı İwlen-**kelı** uylaptı. (ETD, 205) “Sarayı olunca artık evlenmeyi düşünmüş”.

Pır gönnö, qart öyte pulmağanta, pı vitse malaynı ültir-**gelı** uylağan. (ETD, 186) “Bir gün ihtiyar evde yokken, bu kadın çocuğu öldürmeyi düşünmüş.”

Aşa-ğalı yaratxansın, işlee gerex'. (ZGTİY, 71) “Yemek yemeyi sevince, çalışmak gerek”.

Tuynı bilgılep qaytıp kitetler, qaysı könge tuy pul-ğalı. (SDM, 48) “Hangi gün düğün yapılacağını belirleyip geri dönüyorlar”.

Ni işle-**gelı** pılmesten, alar inılerin ültirmekçi pultılar. (ETD, 2001) “Onlar ne yapacaklarını bilmeden, kardeşlerini öldürmeye niyetlendiler”.

6. Fiilin hareket bildiren tamamlayıcısı işleviyle kullanılması

Ek, seyrek olarak yalın halde veya kelime grubu halinde, fiilin hareket bildiren tamamlayıcısı durumundadır:

Turkish Studies

Ps kartoka t-keli ostabs (DST, 123) "Biz fotoğraf çekmekte ustayz".

7. Sfat-fiil ileviyle kullanılması

Kimi örneklerde "-mAk için" Şeklinde de çevrilebilecek olan yapı, gelecek zaman sfat-fiili ilevini de karlamaktadır:

Patıma yalıp qaç-qalı iik tapmayı. (YBT, 78) "Patıma utanıp kaçacak kapı bulamaz".

Sas qorof xuyan, qette tsay uts-xalı sox yux. (ZGTY, 98) "Sazlık kurumu, hatta çay koyacak su yok".

-GAII ekinin Sibiryta Tatar Türkçesinde oldukça ilek ve yaygın ilevle kullanıldığı görülmektedir. Yukarıdaki duruma bakıldığında bugün ada lehçeler içerisinde -GAII ekinin en yaygın ve ilev younluuna sahip olduğu aızların Sibiryta Tatar Türkçesi ağızları olduğunu söylemek mümkündür. Yukarıda 2. maddede belirtilen zarf-fiil olarak kullanılan ilevleri bakımından büyük oranda tarih ve ada lehçelerle ortaklık gösterir. İin, hareketin maksadını, sebebini bildirmesi bakımından, diğer lehçelerde olduğu gibi, geni bir Şekilde kullanılırken, hareketin balangı noktasını bildirmesi, zaman sınırlaması yapması bakımından ise çok ilek değildir.

-GAII ekinin Sibiryta Tatar Türkçesinde isim-fiil (matar), istek ve gereklilik çekimlerinin ifadesinde kullanılması, sfat-fiil ileviyle kullanılması ise diğer lehçelerde görülmeyen kullanımlardır. -GAII eki zaman içerisinde Türkçede oldukça zengin kullanım alanları bulmutur. Ekin en zengin ve ilek olduğu aızların ise Sibiryta Tatar Türkçesi ağızları olduğunu söylemek mümkündür. Sibiryta Tatar Türkçesi ağızlarının balı olduğu Tatar yazı dilinde -GAII ekinin kullanımının görülmemesi aksine STT'de ise geni bir Şekilde bulunması, STT ağızlarının Kıpçak lehçelerinin dnda Karluk ve Sibiryta grubu lehçeleriyle de etkileim içinde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

-GAII Ekinin Tarihi, ada Lehçelerde ve STT Aızlarında Görünümü

Göktürk	-galı	-geli						
Uygur	-galı	-geli	-qalı	-keli				
Karahanlı	-galı	-geli	-qalı	-keli				
Harezm	-galı	-geli	-qalı	-keli				
Kıpçak	-galı	-geli	-qalı	-keli				
EAT	-alı	-eli						
Çağatay	-galı	-geli	-qalı	-keli				
Kırgız	-ganı/	-geni	-gonu	-gn	-kanı	-keni	-konu	-kn
Kazak	-galı	-geli	-qalı	-keli				
K.kalpak	-galı	-geli	-qalı	-keli				
Nogay	-ganlı	-genli	-kanlı	-kenli				

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

Kar.-Bal.	-ğanlı	-genli	-hanlı					
Kumuk	-ğanlı	-genli						
Türkiye	-alı	-eli						
Türkmen	-alı	-eli						
Özbek	-gäli,	-käli	-qalı	-gäni	-käni	-qani		
Y. Uygur	-ğili	-gili	-qili	-kili	-ğini	-gini		
Altay	-galı	-geli	-kalı	-keli	-golu	-gölü	-kolu	-kölü
Hakas	-ğalı	-geli	-hali	-keli	-alı	-eli		
Tuva	-gala	-gele	-kala	-kele	-ala	-ele		
STT Ağz.	-ğalı	-geli	-qalı	-keli	-xalı	-xelı	x'eli	

KAYNAKÇA

- AĞCA Ferruh, **Budist Türk Çevresi Metinlerinde Olumsuzluk ve Yokluk Şekilleri**, TKAE Yay., Ankara 2010
- ALKAYA Ercan, **Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar**, Manas Yay., Elazığ 2007.
- ALKAYA Ercan, **Sibirya Tatar Türkçesi**, Turkish Studies Yay., Ankara 2008.
- ARIKOĞLU Ekrem, "Hakas Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1085-1148.
- ARIKOĞLU Ekrem, "Tuva Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1149-1228.
- BAYRAKTAR Nesrin, **Türkçede Fiilimsiler**, TDK Yay., Ankara 2004.
- COŞKUN Volkan, **Özbek Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 2000.
- DEMİRCİ Kerim-ULUTAŞ İsmail-KARABULUT Ferhat, **Kazak Türkçesi Grameri El Kitabı**, oku-yorum Yay., Ankara 2006.
- ECKMANN Janos, **Çağatayca El Kitabı** (Çev. Günay Karaağaç), İstanbul 1988.
- ERCİLASUN Ahmet B., **Kutadgu Bilig Grameri -Fiil-**, Gazi Ü. Yay., Ankara 1984.
- ERGİN Muharrem, **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yay., İstanbul 1991.
- ERGÖNENÇ AKBABA Dilek, "Nogay Türkçesi", **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 623-678.
- GABAİN A. Von **Eski Türkçenin Grameri** (Çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., İstanbul 1988.
- GABAİN A. Von "Eski Türkçe", **Tarihî Türk Şiveleri** (Çev. Mehmet Akalın), TKAE Yay., Ankara 1998, s. 29-66.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 6/3 Summer 2011

- GÜNER DİLEK Figen, “Altay Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 1009-1084.
- KARAMANLIOĞLU Ali Fehmi, **Kıpçak Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 1994.
- KASAPOĞLU ÇENGEL Hülya, **Kırgız Türkçesi Grameri**, Akçağ Yay., Ankara 2004.
- KAŞGARLI Sultan Mahmut, **Modern Uygur Türkçesi Grameri**, Orkun Yayınevi, İstanbul 1992.
- KOÇ Kenan-DOĞAN Oğuz (Red. Ayabek Bayniyazov), **Kazak Türkçesi Grameri**, Gazi Kitabevi, Ankara 2004.
- KORKMAZ Zeynep, **Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)**, TDK Yay., Ankara 2003.
- KUZNETSOV Petro İ., “Türkiye Türkçesi'nin Morfoetimolojisine Dair”, **TDAY-B 1995**, TDK Yay., Ankara 1997, s. 193-262.
- MAHMUD Kaşgarlı, **Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi** (Çev. Besim Atalay), C. I-III, TDK Yay., Ankara 1992.
- MAXMUTOVA L. T. (Red.), **Tatar Tili'nin Dialektologik Süzliğı**, Kazan 1969.
- ÖZTÜRK Rıdvan, **Özbek Türkçesi El Kitabı**, Çizgi Kitabevi, Konya 2005.
- ÖZTÜRK Rıdvan, **Uygur ve Özbek Türkçelerinde Fiil**, TDK Yay., Ankara 1997.
- ÖZTÜRK Rıdvan, **Yeni Uygur Türkçesi Grameri**, TDK Yay., Ankara 1994.
- PEKACAR Çetin, “Kumuk Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 939-1008.
- SÖYEGOV M. (Gen. Red.), **Türkmen Diliniñ Grammatikası, Morfolojiya**, Aşgabat 1999.
- ŞAHİN Erdal, **Hakas Destanı Altın Çüç**, TDAV Yay., İstanbul 2007.
- TAVKUL Ufuk, “Karaçay-Malkar Türkçesi”, **Türk Lehçeleri Grameri** (Ed. Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara 2007, s. 883-938.
- TEKİN Talat, **Orhon Türkçesi Grameri**, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, İstanbul 2003.
- TENİŞEV E. R. (Red.), **Sravnitelno-İstoriçeskaya Grammatika Tyurskix Yazıkov, Morfolojiya**, Moskva 1988.
- TUMAŞEVA D. G., **Dialektı Sibirskix Tatar**, Kazan 1977;
- TUMAŞEVA D. G., **Yazık Sibirskix Tatar**, Kazan 1968.
- UYGUR Ceyhun Vedat, **Karakalpak Türkçesi Grameri**, Denizli 2001.
- YILDIRIM Hüseyin, **Özbek Türkçesi**, Gazi Kitabevi, Ankara 2009.
- YILMAZ Hikmet, **Kuzey (Kıpçak) Grubu Türk Şivelerinde Zarf-fiiller**, Erciyes Ü. Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 1998.
- YUSUPOV F. Y., **Neliçniye Formı Glagola B Dialektax Tatarskogo Yazıka**, Kazan 1985.
- YUSUPOV Ferit, “Şibir Tatarları”, **Miras**, Kazan 2003/12, s. 29-42.

METİN TARAMASI YAPILAN ESERLER VE KISALTMALARI

- DST:** D. G. Tumaşeva, **Dialektı Sibirskix Tatar**, Kazan 1977.
- SDM:** D. B. Ramazanova, **Sıbir Dialektlarının Materiallar**, Kazan 2001.
- BST:** F. S. Bayazitova, **Sıbir Tatarları**, Kazan 2001.
- ETD:** G. X. Exetov, **Tatar Dialektologiyesi**, Kazan 1984.
- YBT:** L. V. Dmitriyeva, **Yazık Barabinskix Tatar**, Leningrad 1981.
- ZGTİY:** R. S. Barsukova, **Zabolotny Govor Tobolo-İrtışskogo Yazık v sravnitelnom osveşçenii**, Kazan 2004.
- GTD:** G. X. Axatov, **Tatarskaya Dialektologiya**, Ufa 1977.
- YST:** D. G. Tumaşeva, **Yazık Sibirskix Tatar**, Kazan 1968.
- İTG** : F. Y. Yusupov, **İzüçeniye Tatarskogo Glagola**, Kazan 1986.
- CTD** : L. Celey, **Tatar Dialektologiyesi**, Kazan 1947.
- YBT** : L. V. Dmitriyeva, **Yazık Barabinskix Tatar**, Leningrad 1981.
- KST** : D. G. Tumaşeva, **Könbatış Sıbir Tatarları Tili**, Kazan 1961.
- NFG** : F. Y. Yusupov, **Neliçniye Formı Glagola v Dialektax Tatarskogo Yazık**, Kazan 1985